

विज्ञान कथेचा सन्मान

छायाचित्र : कुमार गोखले

वाङ्मय प्रकार पुरस्कार
(विज्ञान कथा)
सुबोध जावडेकर

‘हे सर्व कुठून येतं?’ असा प्रश्न विजय तेंडुलकरांनी त्यांच्या एका पुस्तकाच्या मुखपृष्ठावर शीर्षकरूपात विचारला होता. साहित्यिक विश्वाच्या संदर्भात हा प्रश्न नेहमी पडतो. साहित्याला आणि साहित्यिकांना लिहिण्यासाठी आवश्यक असं द्रव्य कोठून मिळतं? पूर्वानुभव, भोवतालच्या घडामोडी आणि वातावरण अशी त्याची उत्तरं दिली जातात. प्रश्न पडतो की, विज्ञान कथा, विज्ञान कादंबऱ्या लिहिताना या

द्रव्याचा कितपत उपयोग होत असेल? भविष्यात घडण्याची शक्यता असलेल्या घटना आणि त्यांतून उद्भवू शकणाऱ्या संभाव्य समस्या यांवर त्यांची अधिकतर कथासूत्रं बेतलेली असतात. अशा लेखनाला सकस क्षमतेची कल्पनाशक्ती, सर्जनशीलता लागणार. विज्ञान कथा-लेखक कुठून आणत असतील हे आवश्यक द्रव्य आणि उच्च प्रतीची सर्जनशीलता? ज्या काही विज्ञान कथा-कादंबऱ्यांच्या लेखकापाशी अशा प्रकारची उच्च दर्जाची सर्जनशीलता आहे त्यांच्या साहित्यिक प्रयत्नांचं साहित्यविश्वात आज उचित स्वागत होताना दिसत नाही.

अशा या उदासीन वातावरणात, महाराष्ट्र फाउंडेशनने ज्येष्ठ विज्ञान कथाकार सुबोध जावडेकर यांना पुरस्कार देऊन त्यांचा केलेला सन्मान हा लक्षणीय आणि प्रशंसनीय मानला पाहिजे. जावडेकरांच्या साहित्यिकाचा, त्यांच्या विज्ञानसाहित्याचा, विज्ञान कथा-विज्ञान कादंबऱ्याचा हा सन्मान आहेच, पण त्याचबरोबर तो मराठी साहित्यविश्वातल्या एका उपेक्षित, अल्पपरिचित साहित्यप्रकाराचाही यथार्थ गौरव आहे. खास करून, आजच्या विज्ञानप्रतिकूल सांस्कृतिक माहोलात ही एक महत्त्वपूर्ण घटना आहे.

विज्ञानाची कथा असते तसं साहित्याचं विज्ञान असतं. विज्ञानाच्या कथा आजवर अनेकांनी लिहिल्या आहेत आणि आजही लिहिल्या जात आहेत. विज्ञानप्रसारासाठी या साहित्याची आवश्यकता आहेच. पण जावडेकरांनी विज्ञानाच्या कथा लिहिल्या नाहीत, ‘विज्ञान कथा’ लिहिल्या. जावडेकर

‘कथेचं विज्ञान’ जाणतात. ‘कथा-विज्ञाना’शी त्यांचं जवळचं नातं आहे. आपल्या लिखाणात कथा या वाङ्मयप्रकारच्या मूळ आकृतिबंधाचे सर्व घटक असतील; आपली कथा निव्वळ ‘विज्ञानाची कथा’ होऊन जाणार नाही याची जावडेकर सतत दक्षता घेत आले आहेत. त्यासाठी त्यांना फार प्रयास घ्यावे लागले असतील असं वाटत नाही. कथेविषयीची त्यांची भूमिका पहिल्यापासून विशुद्ध होती आणि आजही आहे. आपण मुळात कथा लिहीत आहोत, याची जाणीव बाळगून त्यांचं लिखाण चालतं. विज्ञानाचं आपल्या लेखनऐवजाशी सेंद्रिय नातं असलं, तरी आपण विज्ञान शिकवण्यासाठी कथा हे माध्यम निवडलेलं नाही, याचं भल्याभल्यांच्या कथांत न आढळणारं भान जावडेकरांच्या प्रत्येक कथेत सापडतं ते त्यांच्या कथाप्रधान भूमिकेमुळे.

उदाहरणार्थ – संगणकाच्या संदर्भात जावडेकरांनी कितीतरी कथा लिहिल्या आहेत. पण त्यांतल्या एकाही कथेचा नायक संगणक नाही. कथांच्या केंद्रस्थानी आहे संगणकाशी जोडलेलं जग. ‘बुद्धिमत्तेची कसोटी’ (गुगली), ‘सामना’, ‘फितूर’, ‘वाण नाही, पण’ (वामनाचे चौथे पाऊल), ‘नरबळी’, (संगणकाची सावली), ‘पडघम’ (चाहूल उद्याची), ‘हरवलेली बाहुली’ (आकाशभाकिते), या कथांमध्ये संगणक बुद्धिमान बनल्याचं दाखवलं आहे. पण एकाही कथेचा फोकस संगणकावर नाही, तो आहे त्याचा वापर करणाऱ्या भोवतालच्या माणसांच्या भावभावनांवर.

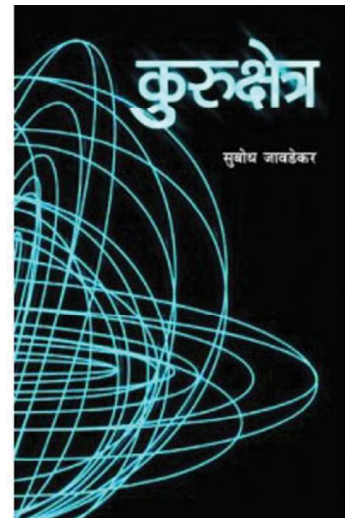
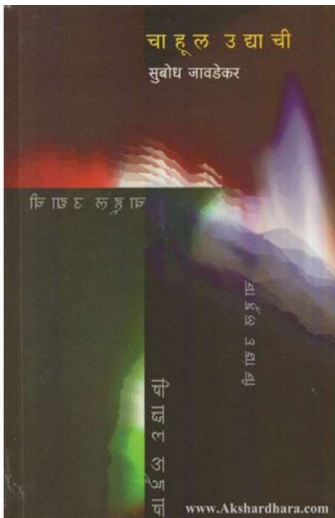
विकसित वैज्ञानिक तंत्रज्ञानाने मानवी व्यवहारावर, नातेसंबंधावर आणि मानसिकतेवर होऊ घातलेले परिणाम समोर आणायचं काम जावडेकरांच्या कथांनी केलं आहे. अमुक एक मला काम करायचं आहे; विज्ञानाचा मानवी संबंधांवर काय परिणाम होतो हे मला माझ्या कथांद्वारे दाखवून द्यायचं आहे अशा आवेशातून त्यांनी कथालेखन केलं नाही. विज्ञान, तंत्रज्ञान त्यांच्या कथांत कधी प्रवेश करतं हे स्पष्टपणे दाखवता येणार नाही. वैज्ञानिक भाषेत सांगायचं तर, सुबोध जावडेकरांच्या कथा म्हणजे विज्ञान आणि कथा यांचं मिश्रण नसतं, ते कथा आणि विज्ञान यांचं संयुग असतं. म्हणजे मिश्रण नसतं, कंपांड असतं. ‘अखेरची साक्ष’ (चाहूल उद्याची), ‘दुभंगून’ (गुगली), ‘सपनोमे सजनसे’ (वामनाचे चौथे पाऊल) अशा कथांच्या मांडणीत हे प्रकर्षाने जाणवतं. विज्ञानकथेविषयीची ही भूमिका सुबोध जावडेकर व्यासपीठावरून निःसंदिग्धपणे वारंवार मांडत आले आहेत. सुबोध जावडेकरांच्या कथांमध्ये समकालीन विज्ञान हा महत्त्वाचा घटक असला तरी मुळात मानवतावाद, वैश्विक मूल्यांची जाणीव, ध्येयवाद, हे त्यांचे आस्थाविषय आहेत. अत्यंत कमी शब्दांत जास्तीत जास्त परिणामकारक कथा कशी लिहिता येईल, याचा वस्तुपाठच त्यांच्या कथांमधून वाचकाला मिळत राहतो. त्यांच्या काही कथा (‘दुभाषा’, ‘सत्याचे प्रयोग’) मिश्रकील आहेत, आणि काही (‘गेम’, ‘रिसेट बटन’) अंगावर येतात इतक्या धक्कादायक आहेत. ‘पुढल्या हाका’ या कथासंग्रहाच्या परिशिष्टामध्ये ज्येष्ठ लेखिका कमल देसाई यांचं भाष्य आहे. जावडेकर यांच्या कथालेखनाचे अनेक विशेष त्यांनी त्यात नमूद केले आहेत. ते मुळातून वाचण्याजोगे आहे.

तसा हा लेखक मितभाषी आहे. खाजगी बैठक असो, वा सभा-सेमिनार – कमीत कमी शब्दांत आपलं म्हणणं मांडून जावडेकर मोकळे होतात आणि अधिक काळ अलिप्तपणे श्रोत्यांची भूमिका बजावणं पसंत करतात. त्यांच्यासोबत झालेल्या चर्चांच्या बैठकीत आपला मुद्दा हिरिरीने आणि तावातावाने मांडताना त्यांना मी पाहिलं नाही. वाद – मग तो सामाजिक असो वा राजकीय – कोणतंही

विधान करण्यापूर्वी ते त्या प्रश्नामागची वैज्ञानिक कारणं शोधतात, ती स्वतः आधी नीट समजून घेतात आणि मग ती इतरांना समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करतात. मांडणीत ना विद्वत्तेचा टेंभा, ना खोटा विनय. चर्चेत जावडेकर बोलायला उठले की, मूळ वादविषयाला नवी मिती मिळावी असं अनेकदा होतं. चर्चा अधिक सखोल बनून जाते.

विज्ञान कथाकार म्हटलं की, तो अहोरात्र विज्ञानसाहित्याच्या सहवासात असेल; विज्ञान हाच त्याचा श्वास आणि ध्यास होऊन बसला असेल अशी बहुतेकांची रोमँटिक कल्पना असते. जावडेकरांची जीवनशैली या कल्पनेला छेद देणारी. इतर विज्ञान कथाकारांचं ठाऊक नाही, पण सुबोध जावडेकर हे बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व आहे. विज्ञानविषयक साहित्याबरोबर जावडेकरांच्या ग्रंथसंग्रहात कादंबऱ्या, चरित्र, समीक्षा, लेखसंग्रह अशी इतर साहित्यप्रकारची पुस्तकंही आहेत. किंबहुना विज्ञानसाहित्याच्या तुलनेने या प्रकारची पुस्तकं अधिक आहेत. याखेरीज विविध विषयांवरल्या लेखांची कात्रणं आहेत. घरी अनेक नियतकालिकं येऊन पडतात. त्यांत कुणा नवोदिताचा उत्तम लेख, कथा किंवा कविता आढळली की, त्या लेखकाचा फोन मिळवून लिखाण आवडल्याचं त्याला कळवणं हे काम जावडेकर एखाद्या कर्मकांडाप्रमाणे करतात. लिखाणातल्या काही मुद्द्यांविषयी शंका असल्या तर त्यांचंही निरसन करून घेतात; त्याच्या इतर साहित्यिक योगदानाविषयीही चौकशी करतात. नव्यांच्या लेखनाविषयी विशेष आस्था असलेल्या मला माहीत असलेल्या दोन लेखकांपैकी एक विजय तेंडुलकर दुसरे सुबोध जावडेकर.

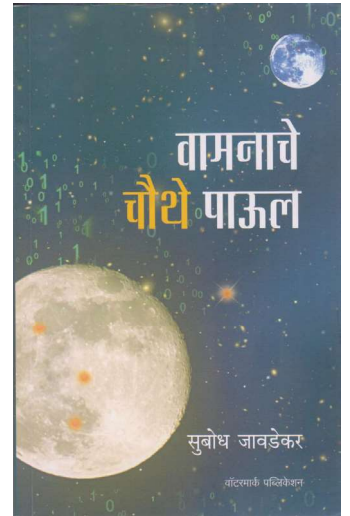
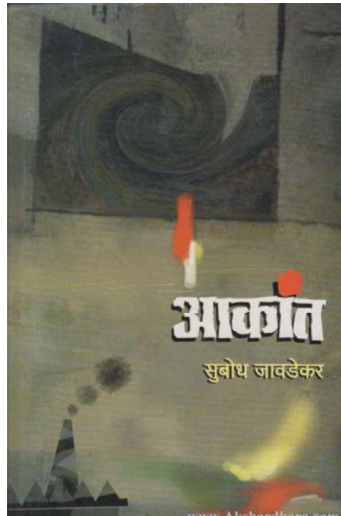
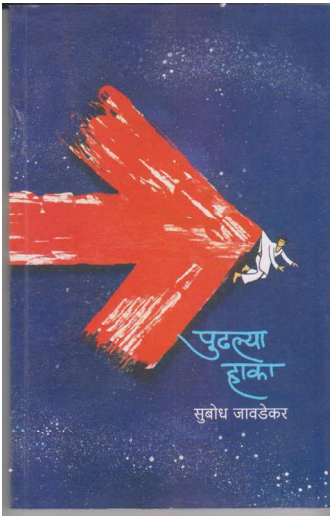
सर्वसाधारणपणे, साहित्यिक लोक सतत लेखनात व्यस्त असल्याने इतर साहित्यिकांच्या पुस्तकांचं त्यांचं वाचन कमी असतं असं माझं निरीक्षण आहे. जावडेकर याला अपवाद म्हणावे लागतील. त्यांचं वाचन अफाट आहेच, पण बहुविध आणि अद्ययावत आहे. कालपरवाचे कुरुंदकर, इरावती कर्वे, मधल्या फळीतले वसंत नरहर फेणे, विजय तेंडुलकर, मिलिंद बोकील, नंदा खरे यांच्यापासून ते मेघना पेठे, कविता महाजन, जयंत पवार, मोनिका गजेंद्रगडकर, आणि आजच्या काळातील प्रणव

सखदेव, किरण येले, गणेश मतकरी या कथालेखकांचं नवंकोरं साहित्य... असं जावडेकरांच्या वाचनविश्वाचं दीर्घवर्तुळ आहे. आणि निव्वळ पुस्तकवाचनात नाही, तर या मंडळींचे कथाविषय, आशय आणि शैलीवरल्या चर्चेत देखील ते रमतात. विज्ञानांवरली नवनवी जर्नल्स, संगणकावरून नव्या संशोधनावरले निबंध मिळवून ते काटेकोरपणे वाचून, त्यावरून टिपणं काढणं हे एका बाजूला चालू असतं आणि दुसऱ्या बाजूला आपल्या वाचनात आलेल्या आवडलेल्या लिखाणाबद्दल लागलीच फोन करून आपल्या मित्रांना कळवणं हेही चालू असतं. एखाद्या वेळी 'परवाचा नंदा खऱ्यांचा लेख वाचलास का?' असं आपण मुद्दाम त्यांच्या शैलीत फोनवर विचारावं तर त्यांचं उत्तर येतं, 'हो' वाचला. नंदाबरोबर माझी फोनवर चर्चाही झाली.' इतकं बारीकसारीक इथलं-तिथलं सातत्याने वाचणारा हा माणूस विज्ञानविषयक अभ्यासू लेख वाचतो केव्हा असा आपल्याला प्रश्न पडतो.

गेल्या सात-आठ दशकांतला वैज्ञानिक प्रगतीचा वेग अफाट आहे. विज्ञान-कथाकारांना ताज्या विज्ञानवास्तवाच्या संपर्कात राहण्यासाठी आपलं ज्ञान सतत अपडेट करावं लागतं.

वैज्ञानिक पथकं प्रामाणिकपणे संशोधन करून नवनवी उपकरणं अस्तित्वात आणत आहेत. नवनवं तंत्रज्ञान विकसित करताहेत. पण त्या प्रक्रियेत देशांतर्गत, समाजांतर्गत, व्यक्तिगत पातळीवर जे तणाव निर्माण होतात, जे नवे नैतिक पेच निर्माण होतात, मानवी व्यवहारात जी लहान-मोठी वादळं निर्माण होतात, त्यांवर स्वतःचं मत बनवण्याआधी जावडेकर त्या विषयावरली माहिती इथून-तिथून गोळा करतात. त्या समस्येचा जमेल तितका सखोल वेध घेण्याची धडपड करतात. त्यासाठी ते त्या विषयाचा व्यासंग असलेल्या आपल्या मित्रांशी फोनवरून चर्चा करतील, वाचनालयातून आणि संगणकातील माहितीजालातून प्रश्नाच्या सर्व बाजू जाणून घेतील. मगच त्यावर प्रतिक्रिया घेण्यासाठी लेखणी हातात घेतील किंवा इतरांसमोर तोंड उघडतील. त्या वेळी ते जे मांडतील त्यात न्यायाधीशाच्या खुर्चीत बसल्याप्रमाणे जजमेंटल सूर नसेल. आक्रमकतेची तर या विज्ञान कथाकाराला अॅलर्जीच आहे. टीव्ही चर्चांमध्ये जावडेकरांची उपस्थिती कमी दिसते ती बहुधा जावडेकरांच्या या वृत्तीमुळे. सुबोध

जावडेकर आपल्या कथांतून वैज्ञानिक, तांत्रिक विकासवेगाचे साईड इफेक्ट्स वाचकांसमोर कथारूपाने सतत मांडत आले आहेत. अगदी पहिल्या कथेपासून कालपरवाच्या त्यांच्या कथांतून भविष्यात मानवापुढे उभ्या राहणाऱ्या संकटाची भयसूचक जाणीव ते वाचकांना देत आले आहेत.

विज्ञान कथा लिहिण्यासाठी लेखक वैज्ञानिक किंवा विज्ञान शाखेत प्रावीण्य मिळवलेला असायला पाहिजे अशातला भाग नाही. सुबोध जावडेकर आयआयटीमधून केमिकल इंजिनिअरिंगची पदवी घेऊन बाहेर पडले आहेत. केमिकल इंजिनीअर म्हणून दोन-तीन नावाजलेल्या कंपन्यांत त्यांनी व्यवस्थापकीय पातळीवरलं काम केलं आहे हे खरं; पण याचा त्यांच्या विज्ञानकथेतल्या प्रावीण्याशी संबंध नाही. विज्ञानाच्या पार्श्वभूमीमुळे उत्तम विज्ञान कथाकार बनले असं म्हणता येणार नाही. 'आकांत' या कादंबरीत त्यांना त्यांच्या अभियांत्रिकी शिक्षणाचा आणि व्यावसायिक अनुभवाचा उपयोग झाला हे खरं आहे; पण म्हणून नंतर ते रसायननिर्मिती उद्योग जगतातल्या कथा-कादंबऱ्या लिहीत बसले नाहीत. कथेतून विज्ञानाची विविध रूपं, विविध अंगं त्यांनी हाताळली. अभियांत्रिकी विज्ञानशाखेतल्या विद्यार्थ्यांना जीवशास्त्र विषयात फारसं स्वारस्य नसतं. पण जावडेकरांना असलेली समग्र विज्ञानाची ओढ त्यांना अभियांत्रिकी चौकटीची अक्षरं गिरवत स्वस्थ बसू देईना. ते जीवशास्त्रीय अभ्यासाकडे, प्राणिशास्त्राकडे, आणि प्राणी-निरीक्षणाकडे वळले. गेली काही वर्षं मेंदूशास्त्राचा अभ्यास करून इंजिनिअर जावडेकरांनी डॉक्टर आनंद जोशी या स्नेह्याच्या मदतीने मेंदूविज्ञानातील गंभीर आणि गमतीशीर पैलू मांडणारी वेधक पुस्तकं लिहिली.

थोडक्यात सांगायचं तर, एकीकडे विज्ञानाविषयी अपार आस्था, अमाप कुतूहल आणि दुसरीकडे कथावाङ्मयाबद्दल असलेलं उपजत आकर्षण यांतून विज्ञान कथाकार सुबोध जावडेकर नावाचं 'कम्पाउण्ड' आकाराला आलं आहे. आज फाउंडेशन त्यांचा सन्मान करत आहे तो त्यांच्या विज्ञानसाहित्य क्षेत्रातल्या समग्र योगदानासाठीचा आणि विज्ञानकथेबद्दलच्या स्वच्छ भूमिकेसाठीचा आहे.

इस्लामपूरच्या शाळेत प्राथमिक शिक्षण घेणारा आणि नंतर पुढील शिक्षण गारगोटी आणि चिकुर्डी नावाच्या खेड्यात पूर्ण करणारा हा स्कॉलर विद्यार्थी. पुण्यात फर्ग्युसनमध्ये इंटरसायन्स केल्यावर जावडेकरांनी आयआयटीत प्रवेश केला. केमिकल इंजिनिअर विषयात तिथं प्रावीण्य मिळवल्यावर सुबोध जावडेकरांनी तीन मोठ्या केमिकल कंपन्यांत व्यवस्थापकीय पातळीवर ३७ वर्षं काम केलं. हे सर्व चालू असता अर्थातच कथालेखन-वाचन जोमाने चालू होतं.. याबाबत जावडेकरांचा झपाटा केमिकल कंपनीचा कारभार पाहत असल्यापासूनच होता. पण वाचन हे एवढंच एक व्यसन असतं तर ठीक आहे. अशी इतरही व्यसनं त्यांना होती. त्यांपैकी एक क्रिकेट. क्रिकेट सीझन असेल तर जावडेकरांना टीव्हीसमोरून दूर करणं त्यांच्या कुटुंबियांना जमत नाही, तर मित्रांना कुटून जमणार? सुबोध जावडेकरांच्या आणखीही दोन व्यसनांचा उल्लेख करायला हवा – पोहोणं आणि शास्त्रीय संगीत. आयआयटीत असताना अच्युत गोडबोले त्यांचे सहाध्यायी होते. शास्त्रीय संगीताचे प्राथमिक धडे जावडेकरांनी गोडबोले यांच्याकडून घेतले. सिनेमा-नाटकाबरोबर ते संगीताच्या मैफिलींनाही अधूनमधून जात असतात. गेली काही वर्षं ते न चुकता पुण्यातल्या सवाई गंधर्व संगीत समारोहालाही हजेरी लावायचे. त्यांचे हे सगळे उद्योग पाहिले की वाटतं, अवांतर वाचन, क्रिकेट सामने, संगीत मैफिली या सगळ्यातून वेळ मिळाल्यावर विरंगुळा म्हणून ते विज्ञान कथा लिहीत असावेत.

१९८१ला सुबोध जावडेकरांनी लिहिलेल्या पहिल्यावाहिल्या विज्ञानकथेलाच पुरस्कार मिळाला. मराठी विज्ञान परिषदेने आयोजलेल्या कथास्पर्धेतला हा पुरस्कार होता.

‘नंतर जावडेकरांनी मागे वळून पाहिलं नाही’ असं ठरीव पद्धतीने काही म्हणता येईल का? नाही येणार. कारण जावडेकर पडले विज्ञानप्रेमी! त्यांच्यातल्या विज्ञानप्रेमिकाने मागे वळून पाहण्याऐवजी मान उंचावून पुढे पाहणं, पुढल्या हाकांना प्रतिसाद देणं पसंत केलं आहे. आजच्या काळात हे दुर्मीळ आहे. पुढे सरकण्याऐवजी आज समाजाला मागे मागे घेऊन जाणाऱ्या काही शक्ती पाहिल्या की आपण अस्वस्थ होतो. जावडेकर नुसते अस्वस्थ होत नाहीत, ते त्यामागील मानसिकतेचं मूळ शोधू पाहतात. समाजाला छद्म विज्ञानाचं आकर्षण का वाटावं यावरही त्यांचा अभ्यास सुरू असतो. जगातले सगळे बरे-वाईट व्यवहार, समस्या यांची वैज्ञानिक उत्तरं मिळवण्याचा त्यांचा प्रयत्न असतो. केवळ विज्ञानप्रेमी असून उपयोगी नाही, ‘आपण विज्ञान जगलं पाहिजे,’ असं अलीकडे वाचनात आलं. जावडेकर हे सहज करत आले आहेत.

असो.

वैज्ञानिक प्रगतीने मानवी जीवन बरंच सुखकर बनवलं हे सर्वमान्य आहे. मात्र आज वैज्ञानिक विकासाने जे गुंते निर्माण केलेत ते विवेकी समाजाच्या लक्षात येऊ लागले आहेत. सुबोध जावडेकरांना तर हे गुंते काही काळ आधीच दिसायला आणि जाणवायला लागले होते. त्यांच्या कथांत याबद्दल सूचक इशारे आहेत. आपण ते गांभीर्याने घेतले पाहिजेत. ‘संगणक कधी चुकत नाही’ (संगणकाची सावली) या त्यांच्या कथेत ‘वर्क फ्रॉम होम’चा उल्लेख आहे, आणि ही कथा त्यांनी वीस वर्षांपूर्वी, इंटरनेटपूर्व काळात लिहिली आहे.

अंतरिक्षयान, परग्रहावरल्या जीवाचं पृथ्वीतलावर आगमन, मंगळावर स्वारी, उडत्या तबकड्या या विषयांवरल्या कल्पित कथा म्हणजे विज्ञान कथा असा वाचकांचा समज होऊन बसला होता. सुबोध जावडेकरांनी विज्ञान कथांना या साचेबंद विश्वातून बाहेर काढलं.

कथात्मक सौंदर्याच्या अंगाने जावडेकर आणि इतर विज्ञान कथाकारांच्या साहित्यिक योगदानाची समीक्षा अजून नीटपणे झालेली नाही. सामाजिक जाणिवेतून समाजविज्ञानाच्या आजच्या हालचालीकडे अभ्यासकाच्या नजरेतून निरखून निर्मिलेल्या विज्ञान कथा, विज्ञानकादंबऱ्यांतून या लेखकाने समाजाला अप्रत्यक्ष दिलेले सावधगिरीचे इशारे महत्वाचे आहेत. मराठी समीक्षाविश्वाने त्याचीही पुरेशी दखल घेतलेली नाही. आपण विज्ञानप्रसारासाठी विज्ञान कथा लिहीत नाही असं सुबोध जावडेकर म्हणत असले तरी त्यांच्या कथांतून नेणिवेच्या पातळीवर विज्ञानाचे संस्कार वाचकांवर होत राहिले आहेत.

देशातल्या आजच्या काहीशा अवैज्ञानिक वातावरणात विज्ञानाचा झेंडा उंच धरणारं लेखन करणं हा एका परीने समाजकार्याचाच एक भाग मानला गेला पाहिजे. सुबोध जावडेकरांच्या साहित्य कारकीर्दीचा महाराष्ट्र फाउंडेशनने केलेला आजचा गौरव हा या दृष्टीने फार मोलाचा आहे.

प्रतीकात्मक नजरेने पाहिलं तर हा सन्मान विज्ञानसंस्कृतीचा आणि पर्यायाने सर्व विज्ञानप्रेमींचा सन्मान आहे असं म्हणता येईल.

– अवधूत परळकर

awdhoot@gmail.com/9982066658